

<https://doi.org/10.31516/2410-5325.066.24>

УДК 7.067

О. П. Цугорка, заслужений діяч мистецтв України, професор, професор кафедри живопису і композиції, Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури, м. Київ

tsugorkaalex@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7742-2143>

РЕАЛИСТИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО БАРОКОВОГО ІКОНОПИСУ¹

Досліджено тенденції розвитку українського барокового іконопису. Розглянуто специфіку трактування іконописного канону і прийоми збагачення виражальних засобів відповідно до естетичних принципів XVII–XVIII ст. Виявлено особливості синтезування традиційної іконографії, елементів народного мистецтва, реалістичного трактування і ознак натуралізму в іконописних творах представників українського бароко. Охарактеризовано специфіку реалістичних тенденцій іконопису епохи українського бароко в ретроспективі. Визначено, що новаторські принципи, які виникли в результаті складної взаємодії між декоративно-умовною формою художнього вираження та новим, реалістичним світобаченням, сформованим під впливом народного естетичного розуміння моральних, культурних та духовних цінностей у XVII — першій пол. XVIII ст., найяскравіше проявилися в бароковому іконописі та стали основою розвитку реалістичних засад вітчизняного мистецтва.

Ключові слова: *українське бароко, іконопис, реалістичні тенденції, естетичні принципи, натуралізм зображення, новаторство образів.*

А. П. Цугорка, заслуженный деятель искусств Украины, профессор, профессор кафедры живописи и композиции, Национальная академия изобразительного искусства и архитектуры, г. Киев

РЕАЛИСТИЧЕСКИЕ ТЕНДЕНЦИИ УКРАИНСКОЙ БАРОЧНОЙ ИКОНОПИСИ

Исследованы тенденции развития украинской барочной иконописи. Рассмотрена специфика трактовки иконописного канона и приемы обогащения выразительных средств в соответствии с эстетическими принципами XVII–XVIII вв. Выявлены особенности синтезирования традиционной иконографии, элементов народного искусства, реалистической трактовки и черт натурализма в иконописных произведениях представителей украинского барокко. Охарактеризовано специфику реалистических тенденций иконописи эпохи украинского барокко в ретроспективе. Определено, что новаторские принципы, которые возникли в результате сложного взаимодействия между декоративно-условной формой художественного выражения и новым, реалистическим мировоззрением, сформированным под влиянием народного эстетического понимания нравственных, культурных и духовных ценностей в XVII — первой пол. XVIII в., наиболее ярко проявились

1 This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License.

в барочной иконописи и стали основой развития реалистических принципов отечественного искусства.

Ключевые слова: украинское барокко, иконопись, реалистические тенденции, эстетические принципы, натурализм изображения, новаторство образов.

A. P. Tsugorka, Honored Artist of Ukraine, Professor, Professor of the Department of Painting and Composition, National Academy of Fine Arts and Architecture, Kyiv

REALISTIC TRENDS OF UKRAINIAN BAROQUE ICON PAINTING

The aim of this paper is to determine the specific features of realistic trends in the iconography of the Ukrainian Baroque epoch.

Research methodology. The author used complex methods of contemporary art history; iconological and iconographic research methods that contributed to the theoretical understanding of the specific features of the realistic trends of Ukrainian baroque iconography. A comparative historical method has been used (to determine the special features of the treatment of the iconographic canon by leading artists of the 17th — 18th centuries); a method of description and analysis (for identifying the features of the interpretation of images of saints according to innovative aesthetic trends of the Ukrainian Baroque style), as well as typological and iconographic methods (for structuring the basic models of realistic embodiment of iconographic images).

Results. Innovative principles that have arisen as a result of a complex interaction between the decorative-conventional form of artistic expression and the new, realistic worldview, formed under the influence of the national aesthetic understanding of moral, cultural and spiritual values in the 17th — the first half of the 18th century, most clearly manifested in the baroque iconography, and became the basis for the development of realistic principles of national art. The images of baroque icons that are captivating with their realism are the evidence of the emergence of new methods of Ukrainian painting (light and shadow modeling of the faces of saints, the use of elements of naturalism in the image of images and background, direct perspective, etc.).

Novelty. The development trends of the Ukrainian baroque icon painting are investigated. The characteristic aspects of the interpretation of the iconographic canon and the methods of enrichment of expressive means according to aesthetic principles of the 17th — 18th centuries are considered. The features of synthesizing traditional iconography, elements of folk art, realistic interpretation and naturalism features in the icon-painting works of representatives of Ukrainian baroque are revealed. The author determines the characteristic aspects of realistic trends in the iconography of the Ukrainian Baroque era in retrospect.

The practical significance. The material in this article can be of interest to the Ukrainian theorists and practices of art in the context of involving it to educational and scientific appeal.

Keywords: *Ukrainian baroque, iconography, realistic trends, aesthetic principles, naturalism of image, innovation of images.*

Постановка проблеми. Питання формування й становлення українського бароко пов'язане з широким колом основоположних проблем вивчення вітчизняного та європейського мистецтва початку XVII ст. — періоду зародження стилю, протягом якого відбувався синтез традиційних і новітніх художніх тенденцій, співіснування стадіально різних форм, трансформація специфічних традиційних елементів, тяжіння до західноєвропейської культури і мистецтва, створення українськими митцями стильових норм. Дослідження специфіки українського бароко — актуальна наукова проблема, оскільки цей стиль не суто історичне явище, а частина сучасного вітчизняного соціомистецького простору. Сформовані митцями XVII–XVIII ст. стильові ознаки значно збагатили український класицизм, романтизм та реалізм, посприяли формуванню національних шкіл образотворчого мистецтва, а унікальне поєднання загальнолюдських та національних елементів набуло своєрідного відображення на сучасному етапі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Надзвичайно складний та багатоаспектний феномен українського барокового іконопису протягом багатьох років зацікавлює вітчизняних дослідників. У ґрунтовних мистецтвознавчих працях Д. Степовика (2003), П. Жолтовського (1983), В. Свенціцької (1990), В. Овсійчука (1991) та ін. здійснено аналіз іконографічних схем, виявлено проблематику творчості провідних іконописців та специфіку діяльності локальних і регіональних іконописних центрів. Проблематика інтегрування реалістичного зображення в традиційну іконографію за часів становлення та розвитку стилю українського бароко розглядається науковцями зазвичай у контексті означених питань. Окремі аспекти реалістичного світосприйняття іконописцями українського бароко досліджували сучасні науковці, наприклад, С. Ковцуняк та М. Заставецький («Ідейно-змістові акценти іконопису періоду українського бароко», 2010 р.), М. Осадца («Архітектурні зображення в іконописі Прикарпаття XVI–XVIII ст.», 2016 р.) та ін.

Мета статті — визначити специфіку реалістичних тенденцій іконопису доби українського бароко та виявити засоби їхнього образного втілення в сакральному мистецтві XVII–XVIII ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Передумови ідеологічної та естетичної основи українського бароко формувалися відповідно до конкретно-історичної ситуації, а саме національно-визвольного руху (з кінця XVI ст.) та селянсько-козацьких війн (середина XVII ст.). Кардинальні зміни, передусім зумовлені відчутним посиленням «життєвого реалізму», відбувалися в основному ввиді живопису — іконописі. На думку дослідників, український іконопис періоду раннього бароко характеризується поступовим позбавленням традиційних іконописних

умовностей (лише подекуди спостерігають архаїстичні тенденції як реакцію на польську колонізаторську політику) та розвитком національних реалістичних тенденцій (Уманцев, 1967, с. 279).

Істотно змінюється іконографія творів:

- суворий ієратизм поступається гуманістичному розкриттю теми;
- у трактуванні образів святих проявляються типові ознаки українських жінок та чоловіків (обличчя втрачає скутість, стає привітним та м'яким, а погляд набуває емоційності та теплоти);
- характеристика образів та трактування сюжетів сповнені світських елементів;
- у релігійних сюжетах, передусім через тогочасне загострення соціальних суперечностей, відображуються мотиви соціальних антагонізмів (у композиціях «страшного суду» найчастіше засуджують на вічні муки представників панівних класів, польських гетьманів та навіть уніатських попів, наприклад, ікони «Страшний суд» з Михайлівського Золотоверхого монастиря, Київ, перша половина XVII ст.);
- надзвичайної деталізації набуває зображення на іконах українського побутування та навколишнього середовища. Наприклад, на іконах святкового ярусу іконостасів типовим стає перенесення певної події в реальний тогочасний інтер'єр, документальне змалювання меблів та одягу заможних міщан (ікона «Різдво Богородиці» з П'ятницької церкви у Львові, середина XVII ст.);
- значно посилюється значення декору та орнаменту, які набувають типових народних елементів (використання рослинного орнаменту характерного для певного регіону) тощо.

Нові засади відзначалися демократичним спрямуванням і відображали національну самобутність, своєрідність та естетичні ідеали українського народу. Ікона поступово починає позиціюватися не уособленням божественного апофеозу, а прославленням у піднесених та урочистих образах звичайного, земного (Свенціцька, 1967, с. 274).

Наближення мистецького образу до життєвого відобразилося на застосуванні реалістичних художніх засобів, у процесі розробки яких провідні українські художники ґрунтувалися передусім на давньоруських традиціях. Дослідники зауважують, що через значну роль саме давньоруських традицій в українському бароковому іконописі тривалий час зберігається взаємозв'язок канонічних (усталена графічна манера, площинність нейтрального або орнаментованого тла, підвищення уваги до внутрішнього світу святих) та реалістичних тенденцій (об'ємне рішення форм, поглиблення простору в композиції) (Уманцев, 1967, с. 285).

У другій половині XVII ст. у бароковому іконописі остаточно формується новий стиль, характерними ознаками якого стали:

- глибокий ідейний задум;
- посилення образних характеристик;
- новаторство художнього вирішення;
- унікальне об'ємне письмо;
- зміна колориту та підпорядкування його вимогам гармонійного ансамблю (поєднання насичених кольорів підвищує матеріальність та конкретність зображення, створюючи життєрадісний настрій);
- посилення нових принципів побудови простору (набуває поширення пряма перспектива, а згодом перспективне зображення остаточно замінює площинне) тощо.

Надзвичайного розвитку досягають умовно-реалістичні тенденції: зміни стосувалися не лише техніки зображення фігур та винайдення нових прийомів письма, що нагадували техніку «плаві»: моделювання форми градацією фарб від темних до світлих досягається сплавленими мазками рідкої фарби, в яку домішують білила (ікона «Христос» Івана Маляра, Жовква, 1643 р.).

Перехід від площинного вирішення композиції посприяв розвитку пейзажу в іконописі: замість темно-синьої або темно-зеленої смуги, що уособлювала позем, а також досить умовно зображувані пагорби, з'являються складні, майстерно виконані та детально розроблені пейзажні фони — художники відтворювали мотиви української природи, означуючи ритмічний зв'язок між ними та сюжетною лінією.

Зауважимо, що пейзажний фон в українському бароковому іконописі відігравав різноманітну композиційну роль, залежно від якої змінюється взаємодія та взаємозв'язок сцени або зображення святого з ландшафтом. Аналізуючи іконостаси православних храмів Наддніпрянської України та території західноукраїнських земель XVII–XVIII ст., можемо виокремити кілька основних типів розміщення пейзажу (передусім на іконах намісного та святкового ярусів):

- фоновий пейзаж — на композиціях пейзаж розміщується за святими образами на другому плані або з одного боку від них (наприклад, ікони «Боротьба Іакова з ангелом» та «Сон Іакова» з іконостасу в рогатинській церкві Святого Духу, що характеризуються реалістичністю зображення, лаконічністю композиції, відсутністю надмірного декоративізму, конкретикою в деталях та майстерністю відтворення складних пейзажних мотивів) (Мельник, 1991, с. 38);
- пейзаж з побутовими сценами (у природне оточення святого іконописцем вписані різноманітні сцени з його життя або євангельські сюжети) — розміщується на другому плані, з боків від святого або святкової сцени, інколи дрібними сегментами в кутках ікони. На думку В. Свенціцької (1967, с. 260), однією з перших спроб показати

- фрагмент інтер'єру з ілюзією заглибленого простору є іконографічний варіант «Різдво Богородиці» (приблизно 1565 р., майстер Дмитро з Долини). Мистецтвознавець стверджує, що ці, поки окремі елементи реалізму, доцільно розглядати як попередників процесу формування глибоких змін у творчості українських художників;
- пейзаж, у який вписано основний сюжет — композиційно пейзаж займає на іконі багато місця, а основна сцена відбувається в ньому (ікона «Дорога до Емаусу», Жовківський іконостас, І. Руткович);
  - фрагментарний пейзаж — трапляється в сценах, що відбуваються на фоні архітектури або в інтер'єрі (зазвичай пейзаж вписано в арку або у вікно).

М. Осадца (2016, с. 33) стверджує, що посилення реалістичних тенденцій в бароковому іконописі другої половини XVII ст. спричинило зміни канонічних композиційних схем, в які художники нерідко вводили мотиви справжнього архітектурного оточення — нова естетика проявляється в стилістиці іконопису у вигляді реального зображення міських будівель (сюжет розгортається на фоні реального міста з елементами міської культури), унаслідок чого ікона набуває оповідності. З розвитком стилю композиції доповнюються інноваційними для церковного живопису сюжетними елементами, обставини та події конкретизуються, детально розробляються зображення міської місцевості (наприклад, підкреслено чітко змалювання реальних споруд міст, оборонних споруд, куполів храмів тощо на задньому плані ікон характерне для творчості Й. Кондзелевича).

Посилення реалістичного зображення в бароковому іконописі другої половини XVII — початку XVIII ст. найвідчутніше виражається в органічному поєднанні художниками зовнішньої складової (антропологічна подібність святих типовим представникам тогочасного українського населення, введення характерних елементів національного одягу та його оздоблення) та внутрішнього стану (щирий, ліричний і лагідний, сповнений внутрішнього благородства образ Богородиці; індивідуалізація пророчих та апостольських зображень, демократичні образи яких уособлюють учителів, мислителів, мудрих, розсудливих та справедливих, а головне, близьких народу людей), внаслідок чого традиційні святі образи значно наблизилися до народних естетичних уподобань (Жолтовський, 1978, с. 30).

На український бароковий іконопис суттєво вплинув розвиток портретного, реалістичного живопису. Найкращі зразки іконописного мистецтва кінця XVII — початку XVIII ст. засвідчують домінування багатьох знайомих портретних образів та життєвих подробиць, написаних із натури. П. Белецький (1981, с. 81) акцентує на тому, що портретні фігури в деяких українських іконах того періоду функціонально наближені

до ктиторських портретів. Наприклад, у композиції ікони «Розп'яття» (Пирятин, кінець XVII ст.) важливе місце посідає фігура лубенського полковника Леонтія Свічки, обличчя якого виразністю та тонкістю виконання «не поступається кращим козацьким світським портретам». На думку дослідника, майстерність виконання свідчить про те, що рисунок виконувався з натури або живописного портрету.

Модель культури, що склалася в Україні XVII–XVIII ст., в один із найскладніших історичних періодів, багато в чому визначила ознаки національної свідомості, протягом століть відображаючись не лише в українському мистецтві, а й в суспільному та політичному житті, ментальності тощо. Окремі елементи барокового іконопису наближені до народної течії в українському живописі, з властивим їй демократизмом, реалізмом та правдивою інтерпретацією образів.

Висновки. Новаторські принципи, що виникли в результаті складної взаємодії між декоративно-умовною формою художнього вираження та новим, реалістичним світобаченням, сформованим під впливом народного естетичного розуміння моральних, культурних та духовних цінностей у XVII – першій пол. XVIII ст., найяскравіше проявилися в бароковому іконописі та стали основою розвитку реалістичних засад вітчизняного мистецтва. Захоплюючи своєю реалістичністю образи барокових ікон – свідчення становлення нових прийомів українського живопису (світлотіньове моделювання ликів святих, використання елементів натуралізму в зображенні образів та фону, пряма перспектива тощо).

Стильова специфіка українського бароко особливо актуалізується на сучасному етапі, в умовах внутрішньої боротьби між глобальними та локальними тенденціями соціокультурного простору XXI ст. Художній пошук сучасного іконопису відбувається в процесі взаємодії та взаємопроникнення канонічного і синтезуючого напрямів, з метою органічного синтезування іконописних традицій та сучасних естетичних вимог.

Перспективи подальших досліджень. Зважаючи на недостатню розробку проблематики, актуальним є проведення комплексного мистецтвознавчого дослідження специфіки впливу естетичних принципів українського бароко на розвиток сучасного вітчизняного іконопису, з метою виявлення особливостей їх відродження та подальшого еволюціонування в умовах соціомистецького простору XXI ст.

Список посилань

- Белецкий, П. (1981). *Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв.* Ленинград: Искусство.
- Жолтовський, П. М. (1978). *Український живопис XVII–XVIII ст.* Київ: Наукова думка.
- Жолтовський, П. М. (1983). *Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст.* Київ: Наукова думка.

- Мельник, В. І. (1991). *Церква Святого Духу в Рогатині*. Київ: Мистецтво.
- Овсійчук, В. А. (1991). *Майстри українського бароко. Жовківський художній осередок*. Київ: Наукова думка.
- Осадца, М. З. (2016). Архитектурные изображения в иконописи Прикарпатья XVI–XVII веков. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Сер. 15. Искусствоведение, 2, 19–35. doi:10.21638/11701/spbu15.2016.202.
- Свенціцька, В. І. (1967). Живопис XIV–XVI століть. *Історія українського мистецтва: в 6-ти т. Мистецтво XVI — першої половини XVII століття* (Т. 6, с. 208–274). Київ: Київська книжкова фабрика «Жовтень».
- Свенціцька, В. І., Сидор, О. Ф. (1990). *Спадщина віків. Українське малярство XIV–XVIII ст. у музейних колекціях Львова*. Львів: Каменяр.
- Степовик, Д. (2003). *Іконологія та іконографіка*. Івано-Франківськ: Нова Зоря.
- Уманцев, Ф. С. (1967). Живопис кінця XVI — першої половини XVII століття. *Історія українського мистецтва: в 6-ти т. Мистецтво XVI — першої половини XVII століття*. (Т. 6, с. 275–318). Київ: Київська книжкова фабрика «Жовтень».

References

- Beletsky, P. (1981). *Ukrainian portrait painting of the 17th — 18th centuries*. Leningrad: Iskusstvo. [in Russian].
- Zholtofsky, P. M. (1978). *Ukrainian painting of the seventeenth and eighteenth centuries*. Kyiv: Naukova Dumka. [in Ukrainian].
- Zholtofsky, P. M. (1983). *Artistic life in Ukraine in the seventeenth and eighteenth centuries*. Kyiv: Naukova Dumka. [in Ukrainian].
- Melnyk, V. I. (1991). *Church of the Holy Spirit in Rohatyn*. Kyiv : Mysterstvo. [in Ukrainian].
- Ovsyichuk, V. A. (1991). *Masters of the Ukrainian Baroque. Zhovkiv Art Center*. Kyiv: Naukova Dumka. [in Ukrainian].
- Osadtsa, M. Z. (2016). Architectural images in the icon painting of the Carpathians of the 16th — 18th centuries. *Bulletin of St. Petersburg University*, 2, 19–35. DOI: 10.21638 / 11701 / spbu15.2016.202. [in Russian].
- Svetsitska ,V. I. (1967). Painting of the 14th — 16th centuries. *History of Ukrainian art: in 6 vol.* (Vol. 6. Art of the 16th — the first half of the 17th century, p. 208–274). Kyiv: Kyiv Book Factory “Zhovten”. [in Ukrainian].
- Svetsitska, V. I., Sydor, O. F. (1990). Legacy of the ages. *Ukrainian painting of the 14th — 18th centuries in the museum collections of Lviv*. Lviv: Kamenyar. [in Ukrainian].
- Stepovyk, D. *Iconography and iconography*. Ivano-Frankivsk: Nova Zoria. [in Ukrainian].
- Umantsev, F. S. (1967). Painting of the late 16th — the first half of the 17th century. *History of Ukrainian art: in 6 vol.* (Vol. 6. Art of the 16th — the first half of the 17th century, p. 275–318). Kyiv: Kyiv Book Factory “Zhovten”. [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 05.06.2019 р.